

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

УТВЕРДЖЕННЯ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ І ЛЕГІТИМНИХ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті висвітлені основні положення щодо теорії та практики утвердження основних моделей прийняття конституцій. Обґрунтовується висновок, що правовідносини, пов'язані з прийняттям конституцій, у всіх випадках пов'язані з реалізацією установчої влади, яку сучасна доктрина конституціоналізму відмежовує від законодавчої влади. Утім, у Конституції України і інших держав світу не унормовано категорію «установча влада». Її носіями стосовно конституцій можуть бути як безпосередньо народ та/або спеціально утворені установчі органи (конститутанти, з франц. *constituante*), так і суб'єкти конституційного права, які реалізують установчу функцію як виключно (парламенти, глави держав і ін.), а їх статус у подальшому регулюється ними ж прийнятими конституціями.

Розкрито сутність і зміст процедур прийняття конституцій у державах Європи і Північної Америки у кін. XVIII ст. – на поч. XX ст. на прикладі Великої Британії, США, Франції, Бельгії, Пруссії, Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Російської імперії, вільного м. Данцінг і УНР. Здійснено типологію основних історично сформованих моделей прийняття конституцій та визначення їх впливу на розроблення та прийняття конституцій в Україні. Виокремлено наступні історично сформовані моделі прийняття легітимних конституцій: англійська, американська, французька, швейцарська, бельгійська німецька, австро-угорська та російська моделі. Остання, по-суті, стала недовершеним і запізнілим у часі повторенням німецької моделі прийняття конституційних актів імператором через їх октрукуювання. І хоча Маніфест 17 квітня 1905 р. і Основні закони Російської імперії 1906 р. так і не призвели до трансформації Росії в ліберальну конституційну монархію, але, сама постановка питання про розбудову в Росії конституційної держави сприяла розвитку політико-правової думки і появі перших конституційних проектів в Україні.

Це, зокрема, Начерки Конституції Г. Андрузького, Проект основ Статуту Українського товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського, проект конституції УНР О. Ейхельмана та ін. Першою ж конституцією незалежної України за доби національно-визвольної революції 1917-1922 років став «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки», відомий іще як Конституція УНР 1918 р. Але, лише у Конституції України, урочисто прийнятій 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені Українського народу, було вдало реалізовано демократичну процеду-

ру прийняття легітимної конституції. Про це, із поміж іншого, свідчить і її дієвість в Україні упродовж 25 років.

Ключові слова: конституція, конституційний акт, основний закон, конституанта, окруювання конституції, прийняття конституції, модель прийняття конституції, установчі збори, конституційний референдум, легітимність конституції.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

ADOPTION OF BASIC MODELS AND LEGITIMATE MECHANISMS FOR ADOPTING CONSTITUTIONS: WORLD EXPERIENCE FOR UKRAINE

Annotation. The article highlights the main provisions on the theory and practice of approving the main models of constitutions. The conclusion is substantiated that the legal relations connected with the adoption of constitutions are in all cases connected with the realization of the constituent power, which the modern doctrine of constitutionalism distinguishes from the legislative power. However, the Constitution of Ukraine and other countries of the world does not regulate the category of “*constituent power*”. Its bearers in relation to constitutions can be both directly the people and/or specially formed constituent bodies (constituents, from French «*constituante*»), and subjects of the constitutional law which carry out constituent function as exclusive (parliaments, heads of the states, etc.), and their status is further regulated by the constitutions adopted by them.

The essence and content of the procedures for the adoption of constitutions in Europe and North America in the end. XVIII century – at the beginning XX century on the example of Great Britain, the United States, France, Belgium, Prussia, the German Empire, the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire, the free city of Danzing, and the UPR. The typology of the main historically formed models of constitution adoption and determination of their influence on the development and adoption of constitutions in Ukraine is carried out.

The following historically formed models of adopting legitimate constitutions are singled out: English, American, French, Swiss, Belgian, German, Austro-Hungarian and Russian models. The latter, in fact, became an incomplete and belated in time repetition of the German model of adoption of constitutional acts by the emperor through their ostrusion. Although the Manifesto of April 17, 1905 and the Basic Laws of the Russian Empire in 1906 did not lead to the transformation of Russia into a liberal constitutional monarchy, the very question of building a constitutional state in Russia contributed to the development of political and legal thought and the emergence of the first constitutional drafts in Ukraine.

These are, in particular, Sketches of the Constitution of H. Andruzky, the Draft Fundamentals of the Statute of the Ukrainian Society “Free Union” – “Free Union”, the Basic Law “Independent Ukraine” of the Union of the Ukrainian People, the draft constitution

of the Ukrainian People's Republic O. Eichelman and others. The first constitution of independent Ukraine during the national liberation revolution of 1917-1922 was the "Charter of State, Rights and Freedoms of the Ukrainian People's Republic", also known as the Constitution of the Ukrainian People's Republic in 1918. But only in the Constitution of Ukraine, solemnly adopted June 28, 1996.

The Verkhovna Rada of Ukraine, on behalf of the Ukrainian People, successfully implemented the democratic procedure for adopting a legitimate constitution. This is evidenced, among other things, by its effectiveness in Ukraine for 25 years.

Key words: constitution, constitutional act, basic law, constituent, constitution occlusion, constitution adoption, model of constitution adoption, constituent assembly, constitutional referendum, legitimacy of the constitution.

Постановка проблеми. У переддень 25-річчя з Дня прийняття Конституції України науковці переосмислюють передумови прийняття, особливості генезису та досвід реалізації Основного Закону, перспективи його модернізації в політико-правових реаліях сьогодення, певною мірою обтяжених конституційною кризою у сфері конституційної юстиції. Пошук нових шляхів подолання відповідної кризи, а також удосконалення Конституції України, на наш погляд, потребує врахування світового досвіду утвердження та розвитку інституту прийняття та легітимації конституцій у Великій Британії, США, Франції, Німеччині, Швейцарії та інших державах світу в кін. XVIII ст. – XIX ст., коли власне й була сформована теорія та практика класичного конституціоналізму.

Правовідносини, пов'язані з прийняттям конституцій та внесенням до них змін, є одним із найбільш дискусійних феноменів конституційного права. Адже, вони у всіх випадках пов'язані з реалізацією установчої влади, яку сучасна доктрина конституціоналізму відмежовує від законодавчої влади. Утім, у Конституції України і інших держав світу не унормовано категорію «установча влада». Її носіями стосовно конституцій можуть бути як безпосе-

редньо народ та/або спеціально утворені установчі органи (конститутантанти, з франц. *constituante*), так і суб'єкти конституційного права, які реалізують установчу функцію як виключну (парламенти, глави держав і ін.), а їх статус у подальшому регулюється ними ж прийнятими конституціями.

Так само в конституціях складно знайти положення про порядок скасування дії чинної та прийняття нової конституції. Це пов'язано з підставами і умовами прийняття конституцій. Свого часу Ю. Юдін виокремлював три основні з них: *по-перше*, утворення нової держави, коли конституції стають актами утвердження їх національної та міжнародної правосуб'єктності; *по-друге*, при зміні політичного режиму внаслідок мирної чи насильницької революції або при трансформації військово-політичних режимів у демократичні цивільні уряди; *по-третє*, перезаснування республік, коли чинні конституції не можуть бути змінені відповідно до політико-правових реалій шляхом внесення до них змін і доповнень [1, с. 133-134].

Більшість із вище наведених підстав і умов прийняття конституцій зберігають свою актуальність, хоча їх можна доповнити і деталізувати. Зокрема, прикладами прийняття на-

ціональних конституцій після розпаду на поч. ХХ ст. т.з. «реальних уній» (Австро-Угорщина, Швеція і Норвегія, Кроація та Славонія, Фінляндія, Саксен-Кобург-Гота та ін.), заснованих на відповідних установчих актах, у тому числі й конституційних. До прикладу, «конституція Саксен-Кобург-Готського утворення» [2, с. 106-109]. У новітній історії європейського конституціоналізму позитивним прикладом прийняття нових національних конституцій стало т.з. «оксамитове розлучення» в Чехословаччині в 1993 році з наступним утворенням двох незалежних держав – Чехії та Словаччини.

Очевидно, що легітимність будь-якої конституції залежить від легітимності її прийняття. Ця теза набула особливого значення в кін. ХХ ст. – ХХІ ст., коли кожна нова чи оновлена конституція ставала своєрідним повторенням відомого всім із часів роботи Ж.-Ж. Руссо *«Du contrat social ou Principes du droit politique»* (1762 р.) суспільного договору (*contrat social*) й знаменувала собою консенсус між народом, як джерелом установчої влади, і державою, й неодмінно схвалювалась громадянським суспільством і міжнародною спільнотою. Особливо вимогливими чинні конституції залишаються щодо предмету та процедур внесення змін до них.

Разом із тим, слід пам'ятати, що перші конституції світу іще три століття тому закріплювали здобутки та перемоги революцій і повалення монархічних режимів, проголошення незалежності колишніх колоній від метрополій. Конституція США 1787 р., Конституція Франції 1789 р., Конституція Бельгії 1831 р. та інших держав з'являються та легітимізуються часто

не завдяки, а всупереч змісту положень законодавства, що закріплювало абсолютний суверенітет британського та французького монархів.

Втіленню в перших конституціях революційних ідей щодо верховенства права, утвердження та захисту основоположних прав і свобод людини, демократії, поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, виборності та змінності парламенту та глави держави передували не лише фундаментальні напрацювання Т. Гобса, Дж. Лока, С. Пуфендорфа, Ж.-Ж. Руссо й інших, а й політико-правові практики кін. ХVІІІ ст., які наповнювали ідею конституції зримим сенсом.

На прийняття перших конституцій вплинула й низка багатьох інших чинників, які складно вибудувати в єдину систему. Г. Еллінек щодо цього розпочав свою роботу «Конституції, їх зміни і перетворення» (1906 р.) наступною тезою: *«Одним загальним словом не можна охопити сукупність тих ідей, які призвели до напрацювання сучасних конституцій: все в історії – часто є результатом неймовірної багатоманітності причин»* [3, с. 3].

Також можна пригадати твердження швейцарського вченого-конституціоналіста Ш. Боржо, який писав, що *«конституції не є, як найкращі в наш час кодекси приватного права, результатом систематичної праці юристів. Іноді вони були продуктом теоретичних побудов, але в набагато меншій мірі, чим звичайно про це думають; і в будь-якому випадку вони ніколи не були результатом виключно теорії. Навіть в епоху філософів конституції за своїм змістом були, у багатьох сенсах, витвором часу й обставин»* [4, с. 5]. Власне, історично відомий політичний клуб

якобінців у Франції попередньо мав оригінальну назву «Клуб друзів конституції» [5, с. 218].

Метою статті є: розкриття сутності та змісту процедур прийняття конституцій у державах Європи і Північної Америки у кін. XVIII ст. – на поч. XX ст., визначення та систематизація суб'єктів установчої влади, уповноважених приймати легітимні конституції, здійснення типології основних історично сформованих моделей прийняття конституцій та визначення їх впливу на прийняття чинної Конституції України.

Аналіз дослідження і публікацій. Способи легітимного утвердження конституцій іще біля півтора століття тому активно досліджувались такими правознавцями, як Ш. Боржо [4], Ю. Гачек [6; 7], Р. Гнейст [8], О. Градовський [9], А. Дайсі [10], С. Дністрянский [11], Г. Еллінек [3; 12], С. Котляревський [13; 14], С. Лоу [15], М. Лазаревський [16], В. Ренненкапф [17], Б. Чичерін [18] і ін. На сьогодні відповідна проблематика досліджується такими ученими-конституціоналістами, як М. Савчин [19], В. Шаповал [20] й ін. Водночас, проблематика утвердження основних моделей прийняття конституцій, їх типології та врахування особливостей відповідних конституційних механізмів і процедур зберігають свою актуальність для сучасних політико-правових процесів, дозволяють упередити поспішні та нелегітимні ініціативи з удосконалення Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Відомий учений-конституціоналіст Б. Чичерін іще у 70-х роках XIX ст. підкреслював, що представники історичної школи вбачали у конституціях закономірний результат еволюціо-

нування фундаментальних пам'яток права, як до прикладу Велика хартія вольностей в Англії. Натомість, нові конституції, на думку Б. Чичеріна, не зважаючи на їх зовнішню крихкість, приймаються різними шляхами. *«Вони можуть бути або дарованими законною владою, або похідними від революцій. Середину між тими і іншими складають конституції, що встановлюються угодою народних представників з монархом»* [18, с. 544] – писав правознавець.

Дійсно, епосі писаних кодифікованих конституцій передував історичний досвід формування т.з. «неписаної конституції» в Англії. Хоча, Ш. Боржо вважав, що Англія була батьківщиною й першої писаної конституції, коли за часів пуританської революції армія Кромвеля в 1647 році підготувала та направила до парламенту проект «Народної угоди» (*«Agreement of the people»*), який планувалося винести на всенародне голосування. Цей конституційний акт так і залишився на рівні проекту, але його положення були використані під час протекторату в «Акті про правління» 1653 р. Іншої писаної конституції в Англії не існувало [4, с. 11, 13].

У свою чергу, неписана конституція Англії бере свої витоки з Великої хартії вольностей (*Magna Charta*) 2015 року та вважається головною основою англійської конституції. Як писав Р. Гнейст, «завдяки *M. Chartae* англійська історія безповоротно попрямувала до того, щоб напрацювати конституційне право із права управління» [8, с. 276].

Подальший розвиток феномену «Конституції Англії», яка формувалася через конституційні звичаї та звичаєвості (*Common Law*), історичні конституційні акти (*M. Chartae*, 1215 р., Статут про несплату податків

без згоди парламенту («*de tallagio non concedendo*») 1297 р., Петиція про права 1628 р., *Habeas Corpus Act* 1679 р., нові парламентські акти, прецедентне право та правову доктрину, переконує в її феноменальності. Щодо цього С. Лоу писав, що «англійська конституція не поміщена в суворо визначені рамки і наділена гнучкістю чи податливістю, тоді як конституції інших держав цією гнучкістю не наділені» [15, с. 53]. При цьому, феномен «конституції Англії», що свого часу привабив інтерес Ш.-Л. Монтеск'є [21], Г. де Лолма [22] й інших мислителів і учених, не вдалося реалізувати навіть колишнім британським колоніям. Так С. Лоу відзначав, що «такі статuti, як основні закони Канади чи Австралії (*Dominion of Canada Act* і *Australian Commonwealth Act*) були такими ж «конституціями», як і конституція Сполучених Штатів» [15, с. 53].

Щодо Конституції Сполучених Штатів Америки, то її прийняттю в 1787 році передували інші конституційні акти. В американській конституційній традиції першим із таких актів став Конституційний договір біля мису Код 1620 року, укладений батьками-засновниками Америки безпосередньо перед заснуванням колонії Новий Плімут. У подальшому, як писав Ш. Боржо, «зустрічаємо цілий ряд подібних актів, що називаються «установчими угодами» (*Plantation covenants*), в силу яких колоніалісти Нової Англії організовуються в політичні громади. Один із таких актів невдовзі отримав вигляд справжньої конституції. Це був основний закон Коннектикуту, складений у 1632 р.» [4, с. 15].

Г. Еллінек писав про тяглість вище названої американської конституції наступне: «*Fundamental Orders* Коннек-

тикуту, виголошений у формі укладеного колоніалістами договору, став основою наданої Карлом II цій колонії хартії, що була підтверджена в 1776 р. народом в якості конституції вільного штату і лише в 1818 р. змінена другою конституцією» [12, с. 495].

Слід також звернути увагу до прихильності колоніалістів до прийняття конституцій штатів саме конституантами – конституційними конвентами. Так, у відомій роботі «Замітки про штат Вірджінію» (1785 р.) Т. Джеферсон писав: «Влітку 1783 р. очікувалося, що асамблея Вірджинії скличе Конвент для прийняття Конституції» [23, с. 263]. Такий підхід до прийняття конституцій штатів виключав політичну заангажованість творців конституції через неможливість їх використати свої напруження у власних інтересів.

Отже, численні конституції колоній і міст Північної Америки, прийняті асамблеями, конвентами і установчими зборами сформували підґрунтя для прийняття Конституції США. Як відомо, перша спроба прийняти загальнофедеральну конституцію мала місце в Північноамериканських колоніях, коли в 1774 році в Філадельфії зібрався Другий континентальний конгрес (Перший був проведений у 1765 р. у Нью-Йорку), в якому прийняли участь представники від 12 колоній, представляв «добрий народ цих колоній». Представники корінних індіанських народів Північної Америки до уваги не бралися. Цей конгрес в 1776 р. проголосив незалежність колоній від метрополії, а в 1777 р. склав «Статті законів стосовно конфедерації та вічного союзу» [24, с. 16-17]. Але Конфедерація не була затверджена у всіх штатах й не мала характеру національного

уряду. Це спонукало до розроблення проекту загальнофедеральної конституції.

Як відомо, Конституційна асамблея (конвент) у складі 55 членів (39 із них підписали проект нової Конституції), під головуванням Дж. Вашингтона та за активної участі А. Гамільтона, Т. Медісона і ін., у 1787 році *«після тривалих і вдумливих обговорень подала нарешті на затвердження народів звіт основних законів, які аж до наших днів визначають життя Союзу. Поступово всі штати, один за одним, прийняли його»* [25, с. 105].

Передумови, процедура легітимації та зміст Конституції США суттєво вплинули на розвиток світового конституціоналізму, насамперед у Франції. Адже, як писав А. де Токвіль, *«Американська революція скінчилась саме тоді, коли почалася наша»* [25, с. 105]. Франція першою в Європі скористувалася американським досвідом легітимації конституції. Хоча французька модель прийняття конституції мала свої суттєві особливості.

Свого часу Ю. Гачек писав: «Наприкінці 18-го століття разом із французькою зброєю утвердилися й французькі революційні ідеї. У Франції під впливом американського праобразу і подальшого розвитку ідей Руссо конвент прийняв 21 вересня 1792 р. наступне рішення: будь-яка конституція має бути прийнята народом» [7, с. 100]. Утім найчастіше французький народ приймав конституції не безпосередньо, на референдумі, а через конститутанти (*constituante*), як втілення установчої влади, вчення про яку найбільш рельєфно уперше обґрунтував діяч Великої Французької революції абат Е. Сійєс.

Історія утвердження перших конституцій Франції доволі ґрунтовно описана в контексті дослідження Великої французької революції. Відзначимо лише, що А. Дайсі в додатках до своєї відомої роботи «Основи державного права Англії» (1886 р.) вміщує підрозділ з промовистою назвою «Непіддатливість французьких конституцій». У цьому підрозділі вчений аналізує всі відомі на той час 12 конституцій і конституційних актів, від Конституції Франції 1891 р. – до конституційних законів Франції 1875 р., що поновили Третю республіку, та вказує на еkleктичність практик прийняття та перегляду конституцій у Франції: установчими зборами, «ревізійними зборами», парламентами, консулами і навіть через унормування можливості схвалення та ревізії конституції на референдумі. При цьому, однією з головних помилок французьких конституціоналістів, на думку А. Дайсі, було те, що *«французи завжди залишалися сліпими до того факту, що конституція може підриватися виданням законів, які не змінюють її статей, але порушують її принципи»* [10, с. 492].

Очевидно, що наведена позиція А. Дайсі зумовлювалася принаймні двома чинниками французької моделі утвердження конституцій: *по-перше*, множиною суб'єктів її прийняття; *по-друге*, відсутністю механізму судового захисту конституцій, подібно тому, як цей механізм діяв у Англії та США в XIX ст. Разом із тим, це не завадило згадуваній французькій моделі прийняття конституції утвердитись як одній із найбільш популярних у Європі моделей.

Попередньо згадувана та охарактеризована французька модель прийнят-

тя конституцій мала значний вплив і на формування швейцарської моделі конституціоналізму. Як відомо, загальнонаціональні референдуми були примусово привнесені в Швейцарію, яка з XV ст. стала «батьківщиною референдумів», що проводились на рівні кантонів, французами. Уперше на загальнодержавному рівні референдум був застосований під час легалізації Другої конституції Гельветичної республіки у 1802 році. Цей перший загальносоюзний конституційний референдум позначився грубими порушеннями принципів демократії: із 332, 048 виборців «за» проєкт конституції проголосувало 72, 453 виборці, «проти» – 92, 423 виборці. Але організатори референдуми порахували голоси виборців, що утримались (167, 172 громад.), як такі, що підтримали конституцію за умовчанням [4, с. 218].

Ця рецепція «референдного інструментарію легітимації конституцій» була здійснена французами швидше примусово, ніж добровільно. Тому, питання про те, чим були перші загальнодержавні референдуми в Швейцарській Конфедерації, – продовження традицій народоправства швейцарських кантонів, чи імплементованим із Франції інститутом безпосередньої демократії, – залишається відкритим [26, с. 23]. Разом із тим, перегляд конституції з часом став традиційним питанням для швейцарських референдумів, як на федеральному, так і кантональному рівнях.

Французька модель, з деякими інтерпретаціями, мала успіх і в інших державах Західної Європи. До прикладу, в Бельгії. Як відомо, після революційного повстання в бельгійських провінціях Нідерландського королівства

в 1830 р. утворений у Брюсселі тимчасовий уряд прийняв декрет, яким проголосив незалежність Бельгії. Призначена урядом спеціальна комісія склала проєкт конституції, який був розглянутий і прийнятий конгресом у 1831 р. [27, с. 115-116].

Конституція Бельгії закріпила принцип народного суверенітету, верховенство парламенту, а після обрання в 1831 р. Леопольда I й формального прийняття ним конституційного акту, формалізувала договір, укладений між нацією та династією [4, с. 97]. Бельгійська конституція діяла без змін перші 60 років, ставши зразком для демократичного розвитку ліберальних парламентських монархій у багатьох державах Європи. Вона, до прикладу, стала прикладом для прийняття в 1866 р. Конституції Румунії. Г. Еллінек вважав, що ця Конституція набула в XIX ст. такої популярності, що випередила французькі конституції й стала зразком для німецьких, австрійських і угорських конституцій і певною мірою вплинула на конституції Данії та Швеції [12, с. 510].

Модель прийняття Конституції Бельгії 1831 р., з одного боку відтворила досвід легітимації революційних конституцій у Франції та зміст французької Хартії 1830 р., а з іншого – прийняттю Конституції Бельгії передувала революційна війна за незалежність, подібна до досвіду війни за незалежність Північноамериканських колоній в другій пол. XVIII ст.

Окрім англійської, американської та французької моделей прийняття конституцій у XIX ст. почала утверджуватись германська (німецька) модель, що започатковується з часів Вестфальського миру. Її можна охарактеризу-

вати, як конституційний транзит від французької конституційної хартії та імперських традицій державного управління – до вершин європейського конституціоналізму. При цьому, для німецької моделі легітимації конституцій у XIX ст. була властива одна, але суттєва вада – більшість із цих конституцій мали окруйований характер й по-суті відтворювали положення популярної на той час у Західній Європі теорії Б.-Константа, про законодавчу, виконавчу та судову владу, як три колеса (*resorts*), які забезпечують рух та про короля, який стоїть посередині, але вище цих влад [17, с. 42-43].

Як відомо, під впливом французької *Charte constitutionnelle* Людовіка XVIII, було напрацьовано більшість конституцій німецьких князівств і вільних міст 1814-1848 рр. В 1812 р. – ГанOVER, в 1820 р. – Брауншвейг і Велике Герцогство Гессенське, в 1821 р. – Герцогство Саксен-Кобургське, в 1831 р. – Королівство Саксонське. У 1815 р. сенатом і колегією городян було прийнято конституцію м. Любека [4, с. 29-31]. А вже у 1848 р. королем було окруйовано Конституцію Пруссії, у 1849 р. імператором Австрії – Конституцію м. Бремена.

Однією з найбільш відомих у історії Німеччини стала Конституція Пруссії, що знаменувала собою реакцією на революцію 1848 року. Вона була дарована королем Фрідріхом Вільгельмом IV Пруссії в день розпуску обох палат об'єданого парламенту, з обмовкою про те, що «... він наразі санкціонує конституцію, але лише після внесення в неї відповідних поправок. *«Життєво важливою умовою є повернення мені можливості правити державою, оскільки визначено, що в Пруссії правив король, і я правлю ... тому, що такий бо-*

жественний порядок»» [28, с. 391]. Конституція Пруссії конституція отримала свою діючу редакцію після її суттєвого доопрацювання в 1849-1850 роках [27, с. 389]. Ця конституція фактично унормувала режим абсолютної монархії в Пруссії, який у подальшому поширився на всю Німецьку імперію.

У 1871 р. пруський король Вільгельм проголосив себе імператором нової Германської імперії («Першого рейху»), що об'єднала 22 монархії. Того ж року Рейхстагом майже одностайно була проголосована Конституція Північно-Германського Союзу (Конституція Німецької Імперії). По-суті, ця Конституція відродила статус ліквідованої в 1806 р. «Священної Римської імперії Німецького народу» [29, с. 300-301]. При цьому, слід звернути увагу на те, що Конституція Німецької Імперії від 16 квітня 1871 р., як це зазначено в її преамбулі (Вступі), була прийнята в формі договору між королем Пруссії, королем Баварії, великим герцогом Баденським і великим герцогом Гессенським про укладення *«вічного союзу для захисту союзних територій і діючого в її межах права, рівно як і для зміцнення добробуту німецького народу»* [30, с. 10].

Особливістю німецьких конституцій, як відзначав Г. Еллінек, стала їх розрізненість, декларативність і відверто імперський характер. На поч. XIX ст. Г. Еллінек писав, що *«єдиною можливим шляхом узгодити тексти конституцій окремих німецьких держав з діючим правом – це абсолютна відміна діючих конституцій і заміна їх новими»* [3, с. 10]. Утім, тривала й суперечлива історія німецького конституціоналізму стала фундаментом для прийняття після Першої світової війни Веймер-

ської конституції 1919 р., яка стала взірцем для демократичних і соціально орієнтованих конституцій у ХХ ст.

Похідним від німецької моделі можна вважати і досвід прийняття та легітимації конституцій і конституційних актів у ще двох імперіях – Австро-Угорській і Російській імперіях. Вони, як і вище згадані німецькі конституції ХІХ ст., стали конституціями швидше по формі, ніж по сутності та змісту, зберігаючи імперський характер. Ш. Боржо вказував на очевидні аналогії між прийняттям конституцій у Австрії та Пруссії: «... конституція була напрацьована народними зборами, доля якого дивним чином схожа на долю берлінського установчого зібрання. Це зібрання, скликане у Відні, невдовзі було перенесено подалі від столиці, в Кремзир, в Моравії, а потім передчасно розпущене урядом. Його робота, не отримавши визнання, була замінена дарованою хартією» [4, с. 71].

Хартія, окруйована Францом-Йосипом в 1849 році на основі «Кремзирських статей», уже в 1851 р. була відкликана імператором. Уже в 1860 р., після невдалої війни у Італії та посилення національно-визвольних рухів у імперії, імператор Франц-Йосип утворив «посилену державну раду», яка започаткувала процес створення ліберальних монархічних конституцій у Австрії: від «*Постійного та незмінного основного державного закону*» 1860 р. [28, с. 454] – до Основних державних законів: «Основний державний закон, про спільні права громадян для королівств і земель, представлених у Рейхстазі» (№ 142 R.G.B.), «Основний державний закон про створення імперського суду» (№ 143 R.G.B.), «Основний державний закон про судову

владу» (№ 144 R.G.B.), «Основний державний закон про здійснення урядової та виконавчої влади» (№ 145 R.G.B.) [27, с. 15-30], прийнятих разом з угодою про утворення (*Ausgleich*) Австро-Угорщини 1867 р., які й склали у системному поєднанні «Конституцію Австро-Угорської імперії».

Утім, відповідні конституційні акти Австрії, – Жовтнева конституція («Диплом») 1860 р., перша федеральна Конституція (лютневий патент) 1861 р. та Основні закони 1867 р., подібно німецьким конституціям, також мали окруйований характер, зберігали імперський устрій держави і не містили положень про можливість перегляду цих конституційних актів. Але, Основні закони Австро-Угорщини були предметом перегляду в законах 1873, 1886 і 1896 років. До того ж, рух до парламентаризму, обмеження влади імператора, затвердження широкого каталогу прав і свобод людини та запровадження захисту меншин, вирізняє австрійську модель прийняття конституції від німецької.

Різновидом застосування німецької моделі прийняття конституцій стала й російська модель, реалізована в Російській імперії, як правова рефлексія на революцію (т.з. «загальний всеросійський страйк») 1905 р. та запити суспільства щодо трансформації архаїчної самодержавної монархії в конституційну, подібно державам Європи і Північної Америки. З метою зниження соціальної напруги цар Микола II видав 17 жовтня 1905 р. Маніфест, яким «дарував населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зібрань і союзів» [16, с. 114].

Ця дещо запізнiла для Росiйської iмперiї конституцiйна iнiцiатива поклало початок виданню в 1905-1906 рр. нових указiв i манифестiв про розширення виборчих прав, про змiни в установах Державної Ради i Державної Думи з метою приведення їх у вiдповiднiсть до Манифесту 17 жовтня 1905 р. Врештi 23 квітня 1906 р. були виданi новi Основнi закони, якi могли переглядатися, «єдино за почином Самодержця Iмператора» (ст. 8) [16, с. 121]. При цьому, ученi-конституцiоналiсти Росiйської iмперiї, були переконанi в тотожностi Основних законiв 1906 р. тогочасним конституцiям i конституцiйним законам захiдних держав, зокрема iз Основним законом Австро-Угорської iмперiї [14, с. 212].

Висновки та перспективи подальших розробок. Таким чином, можемо зробити висновок, що в кiн. XVIII ст. були сформованi три основних моделi прийняття та легiтимацiї конституцiй i конституцiйних актiв: 1) англiйська, 2) американська та 3) французька.

Натомiсть, у XIX ст. – на поч. XX ст. кiлькiсть моделей утвердження конституцiй i конституцiйних актiв значно примножилась. Серед них найбільш рельєфно видiляються наступнi: а) *англiйська модель*, яка ґрунтувалась на еволюцiйному формуваннi т.з. «неписаної конституцiї Англiї», з часiв Великої хартiї вольностей 1215 р. до сьогодення; б) *американська модель*, в основу якої були покладенi *Plantation covenants* перших колонiалiстiв, що створили пiдґрунтя для прийняття Конституцiйним конвентом у 1787 р. Конституцiї США, яка дiє донинi; в) *французька модель*, змiст якої полягав у створеннi кодифiкованої писаної конституцiї, яка приймалась спецi-

ально уповноваженим суб'єктом конституцiйного правотворення; г) *швейцарська модель*, що була привнесена Наполеоном Бонапартом i характеризувалась прийняттям конституцiї з використанням потенцiалу референдної демократiї; д) *бельгiйська модель*, яка поєднала при прийняттi Конституцiї Бельгiї 1831 р. досвiд прийняття конституцiантами «революцiйних» конституцiй Францiї та революцiйної вiйни за незалежнiсть у США, й стала зразком для прийняття конституцiй у державах Захiдної та Пiвденної Європи; е) *нiмецька модель*, запроваджена пiсля Вестфальського миру, пiд впливом французької *Charte constitutionnelle* Людовiка XVIII, була застосована в 1815-1850 рр. при октруйованнi конституцiйних хартiй у численних нiмецьких королiвств, князiвств, герцогств i вiльних мiст, якi мали проiмперський характер; ж) *австро-угорська модель*, яка будучи започаткованою в 1860 р., у загальних рисах вiдтворювала нiмецьку, а конституцiйнi закони Австрiї були октруйованi парламентом. Але, уже Основнi закони Австро-Угорської iмперiї 1867 р. не лише лiбералiзували конституцiйний лад цiєї монархiї, а й передбачили їх перегляд парламентом за iнiцiативи iмператора; з) *росiйська модель*, по-сутi, стала недовершеним i запiзнiлим у часi повторенням нiмецької моделi прийняття конституцiй iмператором через їх октруйовання. Манифест 17 квітня 1905 р. i Основнi закони Росiйської iмперiї 1906 р. так i не призвели до трансформацiї Росiї в лiберальну конституцiйну монархiю. Але, сама постановка питання про розбудову в Росiї конституцiйної держави сприяла розвитку конститу-

ційно-правової думки і появі конституційних проектів в Україні.

Це, зокрема, Начерки Конституції Г. Андрузького, Проект основ Статуту Українського товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського [31, с. 47-84], проект Конституції УНР О. Ейхельмана та ін. Першою ж конституцією незалежної України за доби національно-визвольної революції 1917-1922 років став «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» [32, с. 40-48], відомий іще як Конституція УНР 1918 р. Але, лише у Конституції України, урочисто прийнятій 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені Українського народу, було реалізовано демократичну процедуру прийняття легітимної конституції.

Визначені нами моделі прийняття та легітимації конституцій є основними, але не вичерпними. По своєму оригінальними були конституції, прийняті в Нідерландах (1815 р.), Іспанії (1854 р.), Конституція Королівства Іспанії, яка трансформувалася в Конституцію Італії (1848 р.) чи Конституція Австралії (1900 р.). У цьому сенсі слід погодитись із Г. Еллінеком, який писав, що *«ті історичні умови, що покладені в основу кожної окремо конституції, не можуть бути змінені навіть шляхом свідомої рецепції чужого права»* [12, с. 511]. До того ж, у ХХ ст. наведені моделі зазнали суттєвої модернізації.

Разом із тим, перші й основні моделі прийняття та легітимації конституцій у світі прямо чи опосередковано вплинули і продовжують впливати на розвиток відповідних інститутів в усіх державах світу, включаючи і Україну.

У цьому сенсі, можна погодитись із В. Шаповалом, що «по суті постулатний характер зберігає досвід, набутий іще в XVIII-XIX ст., адже створені тоді конституційні цінності забезпечують можливість демократичного розвитку країн, надбанням яких вони стали» [20, с. 46].

Механізм прийняття конституцій, як пише М. Савчин, «відображає національні традиції та певні конкретно-історичні обставини» [19, с. 101]. На наш погляд, під ним слід розуміти систему спеціальних уповноважених суб'єктів, які реалізуючи свою виключну установчу владу приймають конституції, а також правових інструментів і процедур, які забезпечують легітимність і гарантованість прийнятих конституцій. Виключно важливе місце у цьому механізмі належить легітимним суб'єктам уповноваженим приймати легітимні конституції.

Аналіз основних моделей прийняття легітимних і діючих конституцій дозволяє зробити висновок, що найбільш поширеними суб'єктами реалізації установчої влади, результатами якої стають нові (оновлені) конституції є:

а) народ, шляхом проведення загальнонаціонального конституційного (установчого) референдуму;

б) конститутантанти (*consti-tuante*), тобто спеціально створені з представників народу чи територій (штатів, земель, регіонів) асамблеї, конвенти, конгреси, установчі збори тощо, які уповноважені розробити та/або прийняти нову конституцію, після чого їх повноваження припиняються;

в) парламенти, як єдиний орган законодавчої влади, яким народ разово

делегує виключні повноваження прийняти від свого імені конституцію;

г) глави держав, як правило монархи, які окружують конституції та конституційні акти для своєї держави та колишніх колоній і заморських територій, які еволюційним шляхом отримали свою незалежність, але зберегли взаємини з метрополією;

г) система національних суб'єктів, уповноважених розробляти та/або приймати конституції (народ і парламент; парламент і конституанта; парламент і глава держави; глава держави і народ; народ, парламент і глава держави);

д) міжнародні організації. До прикладу, Конституція вільного міста Данцінг, розроблена на основі Версальського договору Ліги Націй у 1922 р., або Основний Закон Німеччини 1949 р., напрацьований тільки для Західної Німеччини, тобто, для держави на теренах трьох окупаційних зон, який у 1990 р. став конституцією для об'єднаної Німеччини.

Важливим продовженням цього дослідження, на наш погляд, мають стати проблеми теорії та практики легітимного оновлення чинних конституцій. Відповідні демократичні практики можуть бути враховані при подальшій модернізації Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сравнительное конституционное право. Предисл. акад. Б.Н. Топорнина; В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин, М.А. Никифорова и др. / Институт государства и права РАН. Москва: Изд. фирма. «Манускрипт», 1996. 441 с.

2. Пергамент М. Юридическая природа реальной унии. Одесса: Типо-литограф. Штаба Одесского Военного Округа, 1893. IX с., 136 с.

3. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования. Под ред. и с вступ. стат. Б.А. Кистяковского. С.-Петербург: Изд. Юрид. книж. склада «Право», 1907. 752 с.

4. Боржо Ш. Учреждение и пересмотр конституций. Пер. П. Высоцкого. Под ред. Ф.Ф. Кокошкина. Москва: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. 288 с.

5. Карлайль Т. Французская революция. История. С 104 портретами и 68 рисунками. Пер. с англ. С.-Петербург: Изд-е В.И. Яковенко, 1907. 615 с.

6. Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения. Часть I. Право современной монархии. Под ред. и с пред. М.А. Рейснера. Авториз. пер. с нем. М.Я. Лазерсона. Рига: Изд-е «Наука и Жизнь», 1913. 213 с.

7. Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения. Часть II. Право современной демократии. Под ред. и с пред. М.А. Рейснера. Авториз. пер. с нем. М.Я. Лазерсона. Рига: Изд-е «Наука и Жизнь», 1913. 180 с.

8. Гнейст Р. История государственных учреждений Англии (Englische Verfassungsgeschichte). Пер. с нем. С.А. Венгерова. Москва: Типограф. В.Ф. Рихтер, 1885. VI с., 857 с., X с.

9. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских государств. Лекция, читанная в 1885 г. Издано под ред. Н.М. Коркунова. С.-Петербург: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1895. 528 с.

10. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции. Пер., дополненный по 6 англ. изд. О.В. Полторацкой. Под ред. проф. П.Г. Виноградова. Изд. второе. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. 671 с.

11. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том I. Львів: Вид-во Укра-

їнського католицького університету, 2019. 428 с.

12. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Вступ. стат. И.Ю. Козлихина. С.-Петербург: Изд-во «Юрид. центр. Пресс», 2004. 752 с.

13. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. С.-Петербург: Типогр. Альтшулера, 1907. 250 с.

14. Котляревский С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов. Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Изд-во «Зерцало», 2004. 392 с.

15. Лоу С. Государственный строй Англии. Пер. под. ред. А.С. Яценко. С вступ. замечанием и стат. П.Г. Виноградова. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. 446 с.

16. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Том I. Административное право. Ч. 1. Органы управления. С.-Петербург: Типогр. Спб. Общ. «Слово», 1910. 509 с.

17. Реннекамф В. Конституционные начала и политические воззрения кн. Бисмарка. Киев: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. 414 с.

18. Чичерин Б. О народном представительстве. Москва: Типогр. Грачева и Комп., 1866. С. 544 XI с.; 552 с.

19. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.

20. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

21. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Пер. на рус. язык А. Горнфельда; вступ. ст. Д. Хаустова. Москва: РИПОЛ классик, 2018. 690 с.

22. Лолм де Г. Конституция Англии или Состояние Английского правления, сравненного с Республиканской формою и с другими Европейскими Монархиями. Пер. с франц. И. Татищевым. Том первый и второй. Москва: В университет. типограф, 1806. 266 с.; 291 с.

23. Джефферсон Т. Автобиография. Записки о штате Виргиния. Составл. и общ. ред. А.А. Фурсенко. Пер. В.М. Большакова, В.Н. Плешкова. Ленинград: «Наука», Ленинград. отд., 1990. С. 263 315 с.

24. Брайс Дж. Американская Республика. В трех частях. Часть I. Национальное правительство. Пер. с англ. В.Н. Неведомский. Москва: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1889. XII с.; 503 с.; ил.; карт.

25. Токвиль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах. Перекл. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена. Київ: Видавн. дім «Всесвіт», 1999. 590 с.

26. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 162 с.

27. Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов. Том I-ый. Конституционные монархии. Перевод под ред. и со вступительными очерками В.М. Гессена и Б.Э. Нольде. С.-Петербург: Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1905. 596 с.

28. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм. Третье иллюстр., исправл. и доп. изд. Том II. С.-Петербург: Изд. Тов. «Знание», 1903. VI с.; 840 с.

29. Градовский А. Германская конституция. Часть I. Исторический очерк германских союзных учреждений в XIX веке. С.-Петербург: Типогр. В.С. Башмакова, 1875. II с., 301 с.

30. Конституция Германской Империи и главнейшие из относящихся до общегосударственного законодательства статей конституционных актов других иностранных государств. С.-Петербург: Государственная типография, 1910. 123 с.

31. Історія Конституції України. Упорядн.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.

32. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид., змін. і доповн. Упорядник. І.О. Кресіна. Відп. ред.

Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 310 с.

REFERENCES:

1. Topornina, B.N., Chirkin, V.E., Iudin, Iu.A., Nikiforova, M.A. (1996). *Sravnitel'noe konstitucionnoe pravo [Comparative constitutional law]*. Moscow: Izd. firma. «Manuskript» [in Russian].

2. Pergament, M. (1893). *Iuridicheskaia priroda realnoi unii [Legal nature of real union]*. Odessa: Tipo-litograf. Shtaba Odesskogo Voennogo Okruga [in Russian].

3. Ellinek, G. (1907). *Konstitucii, ikh izmeneniia i preobrazovaniia [Constitutions, their changes and transformations]*. B.A. Kistiakovskiy (Eds.). Saint Petersburg: Izd. Iurid. knizh. sklada «Pravo» [in Russian].

4. Borzho, Sh. (1918). *Uchrezhdenie i peresmotr konstitutsii [Establishment and revision of constitutions]*. F.F. Kokoshkin (Eds.). (P. Vysotskiy, Trans). Moscow: Izd-e M. i S. Sabashnikovyykh [in Russian].

5. Karlail, T. (1907). *Frantsuzskaia revoliuciia. Istoriia [French Revolution. History]*. Saint Petersburg: Izd-e V.I. Iakovenko [in Russian].

6. Gachek, Iu. (1913). *Obshchee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedeniia. Chast I. Pravo sovremennoi monarkhii [General state law on the basis of comparative jurisprudence. Part I. The law of the modern monarchy]*. M.A. Reisner (Eds.). (M.Ia. Lazerson, Trans). Riga: Izd-e «Nauka i Zhizn» [in Russian].

7. Gachek, Iu. (1913). *Obshchee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedeniia. Chast II. Pravo sovremennoi demokratii [General state law on the basis of comparative jurisprudence. Part II. The law of modern democracy]*. M.A. Reisner (Eds.). (M.Ia. Lazerson, Trans). Riga: Izd-e «Nauka i Zhizn» [in Russian].

8. Gneist, R. (1885). *Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii Anglii [Englishe*

Verfassungsgeschichte]. (S.A. Vengerov, Trans). Moscow: Tipograf. V.F. Rikhter [in Russian].

9. Gradovskii, A.D. (1895). *Gosudarstvennoe pravo vazhneishikh evropeiskikh gosudarstv. Lektsiia, chitannaia v 1885 g. [State law of the most important European states. Lecture read in 1885]*. N.M. Korkunov (Eds.). Saint Petersburg: Izd. L.F. Panteleeva [in Russian].

10. Daisi, A.V. (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii. Vvedenie v izuchenie Angliiskoi konstitutsii [Fundamentals of state law in England. An introduction to the study of the English Constitution]*. (2nd ed.). P.G. Vinogradov (Eds.). (O.V. Poltoratska, Trans). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

11. Dnistrianskyi, S. (2019). *Zahalna nauka prava i polityky [General science of law and politic]*. (Vols. 1). Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].

12. Ellinek, G. (2004). *Obshchee uchenie o gosudarstve [General doctrine of the state]*. Saint Petersburg: Izd-vo «Iurid. tcentr. Press» [in Russian].

13. Kotliarevskii, S.A. (1907). *Konstitucionnoe gosudarstvo. Opyt politiko-morfologicheskogo obzora [Constitutional state. The experience of political and morphological review]*. Saint Petersburg: Tipogr. Altshulera [in Russian].

14. Kotliarevskii, S.A. (2004). *Konstitucionnoe gosudarstvo. Iuridicheskie predposylki russkikh Osnovnykh Zakonov [Constitutional state. Legal preconditions for Russian Basic Laws]*. V.A. Tomsinov (Eds.). Moscow: Izd-vo «Zertcalo» [in Russian].

15. Lou, S. (1910). *Gosudarstvennyi stroi Anglii [State system of England]*. A.S. Iashchenko (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

16. Lazarevskii, N.I. (1910). *Lektsii po russkomu gosudarstvennomu pravu. Tom I. Administrativnoe pravo. Ch. 1. Organy upravleniia [Lectures on Russian state law. Volume I. Administrative law. Part 1. Governing bodies]*. Saint Petersburg: Tipogr. Spb. Obshch. «Slovo» [in Russian].

17. Rennekampf, V. (1890). *Konstitucionnye nachala i politicheskie vozzreniia kn. Bismarka [Constitutional principles and political views of Bismarck]*. Kiev: Tipo-litografiia T-va I.N. Kushnerev i Ko [in Russian].
18. Chicherin, B. (1866). *O narodnom predstavitelstve [On public representation]*. Moscow: Tipogr. Gracheva i Komp. [in Russian].
19. Savchin, M. (2020). *Comparative constitutional law [Comparative constitutional law]*. Kyiv: VAITE [in Ukrainian].
20. Shapoval, V.M. (2005). *Modern constitutionalism [Modern constitutionalism]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
21. Monteske, Sh.L. (2018). *O dukhe zakonov [On spirit of laws]*. (A. Gornfeld, Trans). Moscow: RIPOL klassik [in Russian].
22. Lolm, de G. (1806). *Konstitutciia Anglii ili Sostoianie Angliiskogo pravleniia, sravnennogo s Respublikanskoj formoiu i s drugimi Evropeiskimi Monarkhiiami [The Constitution of England or the State of English Government, Compared with the Republican Form and with other European Monarchies]*. (I. Tatischev, Trans). (Vols. 1-2). Moscow: V universit. tipograf [in Russian].
23. Jefferson, T. (1990). *Avtobiografiia. Zametki o shtate Virginiia [Autobiography. Notes on the state of Virginia]*. A.A. Fursenko (Eds.). (V.M. Bolshakov, V.N. Pleshkov, Trans). Leningrad: «Nauka», Leningrad. otd. [in Russian].
24. Bryce, J. (1889). *Amerikanskaia Respublika. Chast I. Natsionalnoe pravitelstvo [The American Commonwealth. Vols. 1]*. Per. s angl. V.N. Nevedomskii. Moscow: Izd. K.T. Soldatenkova [in Russian].
25. Tokvil, A. de. (1999). *Pro demokraciiu v Amerytsi [About democracy in America]*. (Vols. 1-2). (H. Filipchuk, M. Moskalenko, Trans). Kyiv: Vydavn. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
26. Stefanchuk, R.O., Fedorenko, V.L. (2020). *Vseukrainskyi referendum u systemi referendnoi demokracii [All-Ukrainian referendum in the system of referendum democracy]*. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
27. Sovremennye Konstitutsii. (1905). *Sbornik deistvuiushchikh konstitucionnykh aktov. Tom I-yi. Konstitucionnye monarkhii [Modern Constitutions. Collection of current constitutional acts. Volume I. Constitutional monarchies]*. V.M. Gessen, B.E. Nolde (Eds.). Saint Petersburg: Izd-vo Iuridicheskogo knizhnogo sklada «Pravo» [in Russian].
28. Senobos, Sh. (1903). *Politicheskaia istoriia sovremennoi Evropy. Evoliutciia partii i politicheskikh form [Political history of modern Europe. Evolution of parties and political forms]*. (3rd ed., rew). (Vols. 2). Saint Petersburg: Izd. Tov. «Znanie» [in Russian].
29. Gradovskii, A. (1875). *Germanskaia konstitutciia. Chast I. Istoricheskii ocherk germanskikh soiuzykh uchrezhdenii v XIX veke [German constitution. Part I. Historical sketch of German allied institutions in the XIX century]*. Saint Petersburg: Tipogr. V.S. Bashmakova [in Russian].
30. *Konstitutciia Germanskoi Imperii i glavneishie iz otnosiashchikhsia do obshchegosudarstvennogo zakonodatelstva statei konstitucionnykh aktov drugikh inostrannykh gosudarstv [The Constitution of the German Empire and the most important articles of constitutional acts of other foreign states relating to national legislation]*. (1910). Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
31. Sliusarenko, A.H., Tomenko, M.V. (1997). *Istoriia Konstytutsii Ukrainy [History of the Constitution of Ukraine]*. Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
32. Kresina, I.O., Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2006). *Konstytutsii i konstytutsiini akty Ukrainy. Istoriiia i suchasnist [Constitutions and constitutional acts of Ukraine. History and modernity]*. (2nd ed., rew). Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].